

Lidija Sklevicki

KONJI, ŽENE, RATOVI ITD.:PROBLEM UTEMELJENJA HISTORIJE ŽENA U JUGOSLAVIJI

Prigovor, da žena nema smisla za javni život kao ni sposobnosti za isti, sasvim je neosnovan jer je žena rođeni političar. Pokazuje nam to historija u kojoj su vladari samo po nekoji Veliki, dok je od žena koje su sjedile na prestolju skoro svaka bila Velika.¹

Pravorijek povijesti bio je uvijek prizivan kao jedan od prvih argumenata u diskusiji o (ne)jednakosti žena. Stoga ne čudi činjenica da je navedeni citat bio izrečen na osnivačkoj skupštini feminističkog društva Ženski pokret u Zagrebu 1925. godine u prilog zahtjevu kojim su žene tražile pravo glasa kao nužnog (mada ne i dovoljnog) uvjeta njihovog ravnopravnog ulaska u javni život. Doista, velike vladarice mogle su predstavljati "žene alibi" (kao što je to danas slučaj s predsjednicama država i vlada) – argument kojim je moguće pobijati tezu o apolitičnosti i ograničenosti ženskih aspiracija i mogućnosti, no trebalo je proći još gotovo pola stoljeća do znanstvene artikulacije zdravorazumskog pitanja o (praznom) mjestu žena u povijesti. Naime, već zdravorazumsko rasuđivanje ukazuje na to da su žene uvijek doprinosile polovinu čitavoj radnoj djelatnosti – proizvodnji i reprodukciji, da je polovina čitavog povijesnog iskustva bila njihova, no pisana povijest spominje ih (tek i ako) kao "marginalne sudionike". Kritičko preispitivanje činjenice da se u većini pisane povijesti "muškarac" pojavljuje kao mjera "čovjeka" (sub specie aeternitatis) uslijedilo je tek nakon utemeljenja ženskih studija i njihovih specijaliziranih disciplina kakva je, uz ostalo, i povijest žene.

UPORIŠNE TOČKE KRITIKE POVIJESTI– "NEVIDLJIVOSTI" ŽENA

Iako osnovne teze kritike tradicionalne povijesne znanosti iz "ženske perspektive" polaze od različitih ishodišnih, prvenstveno akcijskih usmjerenja², mogli bismo ih sažeti po sledećim točkama:

Osporavanje lažnog univerzalizma

Učiniti žene vidljivima prvi je korak kojim se stavlja u pitanje uobičajen odnos općeg i posebnog u hijerarhiji relevantnosti pisanja povijesti. Polazeći od hipoteze da je uglavnom sve ono što nam je poznato o iskustvima žena u prošlosti posredovano refleksijama muškaraca i prožeto vrednosnim sistemima koje su oni definirali³, postavljeno je pitanje o mogućnosti istraživanja i spoznavanja specifičnosti povijesne svijesti žena.⁴ Gerda Lerner, jedna od prvih teoretičarki historije žena smatra da je kulturna determiniranost i internalizirana marginalnost žena uzrok teorijski relevantnih specifičnosti njihovog povijesnog iskustva. Unatoč razumijevanju poriva feministkinja da u prvom entuzijazmu svog aktivizma pohrle ispunjavati "prazna mjesta" u povijesti (velike vladarice i sl.) što karakterizira tzv. "kompenzacijsku fazu", ona predlaže postupni proces k ostvarenju onakve povijesne znanosti koja bi bila "dostojna svog imena". Prvi stupanj bila bi "prijelazna historija": postojećim općim kategorijama prema kojima povjesničari organiziraju svoj materijal mogle bi se dodati neke nove kategorije kao npr. seksualnost, reprodukcija, učenje i internalizacija spolnih uloga, ženska svijest, vrednote i mitovi o ulozi spolova, seksualni simbolizam, itd. Nadalje, sve bi ove kategorije valjalo analizirati uzimajući u obzir varijable klase, rase, etničke i religiozne pripadnosti. Dakle, ova faza ne donosi neki novi teorijsko-interpretativni okvir, već se radi o neophodnosti postavljanja novih pitanja čitavoj "općoj povijesti".⁵

Postavljanje novih pitanja

Tradicionalna povijesna znanost bila je usredotočena na "velike teme" – odnose i strukture moći. Žene su kao društvena grupa minimalno prisutne u onim temama koje su činile okosnicu tradicionalnih povijesnih istraživanja, kao što su politička, vojna i diplomatska povijest, zbog čega se isuviše olako zaključivalo o njihovoj "nepovijesnosti". No, ukoliko se istraživanja usmjere k analiziranju povijesnih mijena svakodnevnog života, odnosno spola, međusobnih odnosa žena različitih klasa (model: služavka-gospodarica), kućnog

(neplaćenog, "nevidljivog") rada, jezika, kreativnosti, društvenih običaja, autonomnog organiziranja, promjena i pomaka u samospoznaji vlastitog položaja i uloge u društvu itd., proširuje se obzor povijesnog svijeta.⁶ Tada je moguće transcendirati umjetnu graničnu liniju koja odvaja (muški) prostor javnosti (ženski) prostor privatnosti i dokinuti je kao međaš (ne)relevantnog, odnosa (ne)povijesnog.⁷ Istraživanje problema seksualnosti nadaje se, prema interpretaciji urednica zbornika radova socijalističkih povjesničarki⁸ kao locus povezivanja sfera koje su dosada poimane kao odvojene. "Seksualnost se više ne istražuje kao puko prirodna činjenica, već kao društveno konstruirana praksa, splet veza koje su u suodnosu s klasnim i proizvodnim odnosima."⁹

Novija povijesna istraživanja utvrdila su da je značenje seksualnosti u pojedinim povijesnim razdobljima centralno u procesima društvene promjene koji zadiru u sferu rada i organizacije života zajednice.¹⁰

Otvaranju novih pitanja iz "ženske perspektive" pogodovao je i razvoj tzv. "nove socijalne historije" u Sjedinjenim Američkim Državama. Ovaj pravac povijesnih istraživanja naglašava neophodnost bavljenja "poslovima običnih ljudi, umjesto bavljenja poslovima države i usredotočuje se na trajne procese društvenog iskustva za razliku od izdvojenih političkih događaja".¹¹

U evropskoj historiografiji takav je pogled na historiju "odozdo" inicirala pojava škole analista u dvadesetim godinama ovog stoljeća, ali njezin poticajni utjecaj na razvoj historije žena nije jednoznačno osijenjen u radovima feminističkih teoretičarki.¹²

No, navedene tematske i metodološke inovacije sadržane u pristupu socijalne historije omogućuje razvoj naredne faze historije žena koja bi, prema Gerdi Lerner, mogla istraživati postojanje specifične kulture žena u prošlosti. "Takva kultura ne bi sadržavala samo zasebna zanimanja, probleme statusa, iskustva i rituale žena, već i njihovu posebnu svijest, koja internalizira patrijarhalne pretpostavke. U nekim slučajevima takvo bi proučavanje uključivalo i napetosti koje u toj kulturi

postoje između propisanih patrijarhalnih pretpostavki i napora žena da postignu autonomiju i emancipaciju."¹³

Novi i stari povijesni izvori

Danas je postao neodrživ argument povjesničara-tradicionalista da u svojim istraživanjima ne dokumentiraju aktivnosti žena zbog nedostatka povijesnih izvora. Iako su većinu pisanih povijesnih izvora proizveli muškarci (pripadnici malobrojne obrazovane i moćne elite), izvori za demografsku povijest, dnevnici, pisma, autobiografski zapisi, izvori za lokalnu povijest i povijest radničkog pokreta (npr. usmena svjedočanstva, politička kultura, rituali itd.) i sl., pružaju dovoljno obavijesti o životima i aktivnostima žena različitih klasa. Ukoliko se, pak, i tradicionalnim izvorima postave neka od novih pitanja, rezultati spoznaje o prošlosti mogu jednostavno opovrgnuti tezu o ženama kao marginalnim sudionicima povijesnih zbivanja i procesa. Tražeći različitost unutar analitičke kategorije roda (o čijem će određenju još biti riječi) neke feminističke povjesničarke upozoravaju na promjene porodičnog i društvenog položaja koje prate žene unutar njihovog životnog ciklusa. Pojam "kronobiologija", kojim se označavaju promjene unutar životnog ciklusa (smjena uloga kćerke, supruge, majke, udovice, itd.), korisna je korekcija mogućim pojednostavljenjima i periodizacijama koje u većini slučajeva ne odražavaju specifična iskustva (ženske) polovice čovječanstva.

Konceptualizacija roda kao analitičke kategorije u povijesnim istraživanjima

Bez obzira na razlike i pomake u teorijskim polazištima, kritike povijesne znanosti koja isključuje žene jednoglasne su u isticanju neophodnosti uvođenja kategorije roda kao kategorije historiografske analize, "što bi imalo omogućiti određivanje i razumijevanje načina na koji su spolne razlike sistematski zadirale u društvo i kulturu, i u tom procesu ženama udijelile nejednakost".¹⁴ Prisutno je upozorenje da se žene ne mogu pojmiti po analogiji s ostalim društvenim grupama (manjinama, rasama, klasama, kastama) – one su spol.¹⁵ No, prihvatimo li određenje po kojemu je "'sistem pola/roda' sklop aranžmana

kojima jedno društvo pretvara biološku plodnost u proizvode ljudske djelatnosti i u kojem se ove preobražene polne potrebe zadovoljavaju"¹⁶, očito je da se radi o društvenoj, dakle, povijesno uvjetovanoj i promjenjivoj intervenciji u biologiju. Značenje tako određenog spola/roda mora postati integralni dio historiografskog spoznajnog procesa. Štoviše, "trebalo bi postati drugom prirodom povjesničara, bez obzira na njegovu ili njezinu specijalizaciju, da uzima u obzir posljedice roda s istim samorazumijevanjem s kojim to čini kada je u pitanju klasa".¹⁷

Tek kada ovo upozorenje postane realnost svakog povijesnog istraživanja, moći će se prići onom stupnju razvoja historije žena koji će omogućiti dijalektičko sučeljavanje i usporedbu povijesnih žena i muškaraca u pojedinim povijesnim periodima.¹⁸ Prema mišljenju G. Lerner, niti jedan postojeći historiografski konceptualni okvir nije dorastao tako kompleksnom predmetu. Historija žene će na tom stupnju razvoja uspostaviti zahtev za promjenom paradigme, zahtev za novom univerzalnom povijesnom znanošću, za holističkom historijom koja će biti sinteza tradicijske historije i historije žena.¹⁹ Naime, u onoj mjeri u kojoj historija žene uspije učiniti vidljivima žene u povijesti, učinit će vidljivima i muškarce, a to je neophodan korak u dokidanju lažnog univerzalizma ljudskog povijesnog iskustva.

ŽENE U JUGOSLAVENSKOJ POVIJESTI: NEVIDLJIVE ILI BROJČANO NADVLADANE?

Diskusija o "nevidljivosti" žena u jugoslavenskoj povijesti u nas je tek prisutna u početnom obliku, i to izvan profesionalnih povjesničarskih krugova.²⁰ No, osobi čak i nadprosječna obrazovanja (kao što je npr. završeni studij povijesti) poznat je izuzetno mali broj činjenica o povijesnoj djelatnosti žena općenito, a gotovo posve nepoznata djelatnost ženskih pokreta na našim prostorima u novijoj povijesti.

Osnovni uzroci takvom stanju gotovo su identični onima koji su meta izloženih kritika što ih je formulirala nova povijesna disciplina – historija žena. Ipak, umjesno je zapitati se o našim specifičnostima, tim više što ideološki govor često ističe (mada

to vrlo manjkavo znanstveno dokumentira) veliki doprinos "masa žena" naprednom međunarodnom pokretu, narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

Smatra se da je patrijarhalni svijet svijet snažnih muškaraca, svijet bez žena. Pogrešnost ove pretpostavke opovrgnuta je brojnim novijim istraživanjima antropologije roda²¹, koja su nepobitno dokazala da i u izvanjski najrigidnijim patrijarhalnim porecima (Lévi-Straussov ordre conçu) postoji dobro strukturirana ženska supkultura koja raspolaže znatnom količinom moći koja ne mora biti javno priznata.²² Ako su generacije žena i muškaraca socijalizirane tijekom procesa obrazovanja da vjeruju kako nije bilo žena u povijesti njihovih naroda, one su socijalizirane u duhu mita sveprožimajućeg patrijarhata.

Veoma opsežno najnovije istraživanje udžbenika povijesti u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj²³ pruža obilje ilustrativnih podataka. Kvantitativna analiza slikovnog materijala mogla bi se sažeti na slijedeći način:

Tabela 1: Frekvencija pojavljivanja slika muškaraca, žena, djece i životinja u svim udžbenicima povijesti (udžbenici, radne bilježnice, povijesne čitanke) od petog do osmog razreda osnovne škole

Slika Muškarci Žene Djeca Životinje Ukupno
razreda; u % u % u % u % u %

5. 985(77,0) 91(7,1) nema podat. 203(15,9) 1279(100)

6. 1483(79,2) 42(2,2) nema podat. 347(18,5) 1872(100)

7. 517(84,2) 32(5,2) 15(2,4) 50(8,1) 614(100)

8. 842(85,0) 109(11,0) 39(3,9) nema podat. 990(100)

Izvor: Rajka Polić, Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji, 1986.²⁴

Tabela 2: Frekvencija pojavljivanja roda ličnih imenica
Razred Muški Ženski Ukupno

u % u % u %

7. 123(96,9) 4(3,1) 127(100)

8. 492(94,6) 28(5,4) 520(100)

Izvor: Rajka Polić, Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji, 1986.

U svom je istraživanju Rajka Polić diferencirala podatke i prema frekvencijama uloga u kojima su prikazane analizirane slike/imenice. Grubo uopćavajući, moguće je utvrditi da je uloga vojnika za muškarce na prvom mjestu, a slijede uloge istaknutih političara i umjetnika, dok se žene pojavljuju kao seljanke, ženski simboli (sloboda, majčinstvo, itd.) ili nespecificirano. Djeca su u većini slučajeva prikazana u istom tekstualnom/vizualnom kontekstu sa ženama, a prikazane životinje su u većini slučajeva konji (kao vjerni pratioci muškaraca u ratovima). Riječju, u našim školama najprominentnija je historija ratova, pobuna, sukoba, što prema interpretaciji Rajke Polić²⁵ objašnjava upadljivu brojčanu nadmoć životinja nad ženama u udžbenicima SRH. I dok muškarci stoje uspravni na povijesnoj pozornici što je potkrijepljeno relativnom raznolikošću uloga i zanimanja u kojima se pojavljuju, žene su u većini slučajeva prikazane kao supruge, majke, kćerke, starice..., u najboljem slučaju kao simpatizerke ili suputnice.

Jedno drugo, iako znatno uopćenije, istraživanje osam jugoslavenskih udžbenika povijesti za srednje škole²⁶ moguće je sažeti na slijedeći način:

Tabela 3: Frekvencija pojavljivanja muških i ženskih ličnih imena u osam jugoslavenskih srednjoškolskih udžbenika povijesti

Vremenski period	Muška imena koja se pojavljuju	Ženska imena koja se pojavljuju
19.stoljeće-1918	387(98,7%)	5(1,3%)
1918-1970	448(98,7%)	6(1,3%)

Izvor: Andrea Feldman, Istraživanje udžbenika za srednje škole, 1985.

Dvije od pet spomenutih žena u prvom vremenskom periodu²⁷ bile su velike vladarice (koje, usput rečeno, nisu vladale u tom razdoblju), a tri su bile žrtve nasilja. Tri od šest žena spomenutih u drugom razdoblju²⁸ bile su heroine NOB-e ili aktivistkinje, dok za ostala tri imena nisam uspjela pronaći reference niti uz pomoć mojih mnogo iskusnijih kolega povjesničara u konvencionalnoj literaturi (razne enciklopedije,

Tko je tko, i sl.). Čime li su zadužile pisce udžbenika? (Da li su bile nečije uzorne supruge, samozatajne majke ili "samo žene"?)

Niti jednoj od ovih studija nisu potrebni dodatni komentari – zaključci su očigledni i govore u prilog hipotezi o mitu sveprožimajućeg patrijarhata.

No, navedena istraživanja ne objašnjavaju uzroke takvoj distribuciji muških/ženskih imena, slika i uloga. Pored argumenata koje iznosi prikazana kritika "nevidljivosti" žena u povijesti, treba pokušati ukazati i na moguće posebnosti jugoslavenske situacije.

U zemlji koja rado ističe da je na stijegu njezine socijalističke reevolucije na časnom mjestu ispisana borba za ravnopravnost žena, koja se diči neobično brojnim sudjelovanjem žena u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji²⁹, povijesna "nevidljivost" žena mogla bi se pripisati praksi koju Eric Hobsbawm, britanski marksistički povjesničar, označava kao izum tradicije (invention of tradition)³⁰. Naime, poduzimaju se znatni naponi kako na razini ideologije, tako i na razini suvremene (povijesne) znanosti, da se dokaže kako su žene oduvijek bile gotovo integrirane u revolucionarnoj (socijalističkoj, komunističkoj) tradiciji. Neprestanim ponavljanjem, što je prema Hobsbawmu jedan od najprisutnijih načina izuma tradicije, rasprostranjuje se uvjerenje kako žene nisu bile suočene ni s kakvim preprekama (ili tek povremeno sa sasvim neznatnima) prilikom integriranja u revolucionarne procese (sindikate, partije, političke akcije, NOB, itd.) koji su se odvijali od sredine 19. stoljeća. Parafrazirajući Hobsbawma, takav je postupak moguće podvesti pod prevladavajući tip izuma tradicije, onaj "kojim se uspostavlja ili simbolizira društvena kohezija ili pripadnost grupama, stvarnim ili artificijelnim zajednicama".³¹

Kada je postojanje ravnopravnosti u prošlosti iznađeno, nije potrebno riskirati pronalaženje dokaza o mogućoj neravnopravnosti. Nije, naravno potrebno isticati kako takva vrsta iznađene tradicije ne potiče na znanstveno istraživanje borbe žena i muškaraca protiv previda, zanemarivanja,

diskriminacije i postojanja znatnih prepreka na koje su žene nailazile želeći se uspeti na ata revolucije. Kada sami podaci ne dopuštaju mnogo uljepšavanja (kao npr. činjenica da su žene činile slijedeće postotke članstva KPJ: 1925.-0,8%, 1926.-1,6%, 1935.-1%, 1940.-6%; ili da su u svim jugoslavenskim sindikatima u međuratnom razdoblju čak 5% članstva bile žene; da su dvije žene postale članice Centralnog komiteta KPJ tek 1940. godine, itd. – da citiram samo neke od mnogih mogućih primjera)³² – oni se nikada ne podvrgavaju ozbiljnom preispitivanju. Umjesto toga, njih se svodi na "devijacije", lične nedosljednosti, "prežitke nenarodnih režima"...³³ Patrijarhalno-autoritarni kompleks čitave kulture (čiji je dio i politička kultura) ostaje neupitan.

"Otkriće" žena i "ženskih masa" kao djelatnog čimbenika povijesnih procesa, uz zahtev za takvom reinterpetacijom svih dominantnih društvenih i kulturnih institucija koja će uzimati u obzir rod kao analitičku kategoriju, dio je strategije suveremenih (neo)feminističkih pokreta koji se javljaju na društvenoj sceni od kraja 1960-ih godina. Moja je hipoteza da će pažnja koja se obraća "ženama u povijesti", kao i napor da se utemelji historija žene, biti u kauzalnom odnosu s načinom na koji se postavlja "žensko pitanje".

Nakon dosta vremena pošto sam napisala podulju studiju o Antifašističkoj fronti žena Hrvatske (1941-1945)³⁴, za čiju sam izradu pregledala čitav arhivski fond AFŽ-a od 22.675 dokumenata, kao i postojeću literaturu, uspjela sam nabaviti tekst o istoj temi koji je tiskan u jednom američkom politološkom časopisu.³⁵ Većina zaključaka do kojih je autorica tog teksta, Barbara Jancar, došla, iako se temelje samo na odabranim dokumentima (usp. bilješku 34), sukladni su mojim zaključcima. No to znači da su američke kolegice pretekle naše analitičke studije o ženama u jednom od najvažnijih razdoblja suvremene jugoslavenske povijesti. Takvih bi se primjera za potkrepu moje hipoteze o međuzavisnosti načina na koji se postavlja "žensko pitanje" i percepcije uloge žena u povijesti moglo nabrojati više. Razmatrajući tipične stavove o ženskom pitanju s društvenom legitimacijom, Vjeran Katunarić

na prvom mjestu ističe lažni univerzalizam.³⁶ Prema njegovoj interpretaciji reduciranje "ženskog pitanja" na "ljudska odnosno društvena pitanja" ukazuje na težnju za "trenutačnim izjednačavanjem ljudi u svrhu izbjegavanja aktivnog suprotstavljanja nosiocima dominacije".³⁷

Dakako, u neposrednoj blizini pozicije moći nalaze se prostrani pašnjaci ideologije. Temeljna postavka svakog znanstvenog poduhvata, Qui bene distinguit bene docet, zasjenjena je ideološkom mrljom – autonomija subjekta istraživanja često se pokazuje kao potencijalna opasnost od autonomnog političkog subjekta. Pokušaj koncentriranja istraživanja na žene kao društvenu grupu sui generis, težnja da se reinterpetira čitav svijet društvenog iskustva, kako prošlog tako i sadašnjeg, iz perspektive koja neće isključivati žene, automatski je pod sumnjom da (nekritički) prihvaća ideološku poziciju feminizma (a ona nije nedvosmisleno određena u vladajućem političkom/ideološkom diskursu).

Animozitet spram feminizmu kao isključivo "buržoaskom" fenomenu ima svoju prehistoriju u jugoslavenskom revolucionarnom pokretu. Bila sam iznenađena otkrićem da je u nerazvijenoj, siromašnoj i autoritarnoj državi kakva je bila predratna jugoslavenska kraljevina, dolazilo do znatnih preklapanja zahtjeva dobro artikuliranog i ne tako ekskluzivnog³⁸ buržoaskog feminističkog pokreta sa zahtevima tzv. proleterskog ženskog pokreta³⁹, uzmu li se u obzir nedvosmislena klasna razgraničenja koja su se odvijala. Riječju, moja je analiza nevelikog korpusa historiografske literature o tom predmetu ukazala na činjenicu da su do sada povjesničari započinjali istraživanja kako bi potvrdili (a ne kako bi stavili u pitanje) ideološke zasade totalnog osporavanja feminizma koje su funkcionirale u različitim povijesnim uvjetima.⁴⁰

Novija jugoslavenska istraživanja utemeljena na kritičkim polazištima ženskih studija, kao i prvi pokušaji istraživanja historije žena i ženskih pokreta u Jugoslaviji unatoč neizvesnoj (institucionalnoj) budućnosti otvaraju nove perspektive.

Većina poticaja i argumenata kojima sam željela ukazati na neophodnost osvještavanja potrebe historije žena i u našim uvjetima, temelji se na mojim istraživanjima ženskih pokreta i organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji. No, bez obzira na ograničenost vlastitog istraživačkog iskustva, prihvaćam upozorenje da se historija žena ne može svesti na razmatranje isključivo ove problematike budući da bi to impliciralo "da žene zaslužuju pažnju povijesne znanosti jedino u onim situacijama kad djeluju poput muškaraca, pojavljujući se u političkom životu".⁴¹ Pregršt veoma sofisticiranih tema – "novih pitanja" potaknutih razvojem discipline – čekaju da budu otkrivene u jugoslavenskoj historiografiji. Usuđujem se ustvrditi da već postoje prazni prostori u koje bi se mogla upisati takva očekivanja. U historiografiji koja je, prema jednoj novijoj analizi, u grču traženja marksističkih metodoloških oruđa koja će nadomjestiti zaklinjanje na marksističku filozofiju povijesti⁴², uočavanje i izučavanje međuodnosa roda i klase mogao bi biti plodonosan prvi korak. Historiji radničkog pokreta u nas se posvećuje znatna pažnja i institucionalna podrška (svaka SR ima svoj institut za historiju radničkog pokreta). No, te institucije (što nije samo jugoslavenska posebnost) ograničavaju svoje istraživačke interese na "političku analizu koja naglasak stavlja na rad i borbu (veoma usko definirane), dok zapostavljaju ostala važna područja iskustva".⁴³ Teško je predvidjeti hoće li se u dogledno vrijeme stvoriti uvjeti da potreba utemeljenja takve povijesne znanosti, koja će biti kadra integrirati mnoge dimenzije i perspektive, među kojima i perspektivu žena, postane stvarnost. Bilo bi to vrijedno pokušaja, već i zbog toga što je nepobitna činjenica da žene u jugoslavenskom društvu čine (nešto veću) polovicu stanovništva, a i zbog toga što su oduvijek brojem premašivale konje.

(Iz: Lydia Sklevicky, Konji, žene, ratovi, odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin, Ženska infoteka, Zagreb 1996)

Fusnote:1 Zapisnik od 19. maja 1925. (Konstituirajuća glavna skupština društva "Ženski pokret" u Zagrebu), Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH), IV/3537.

2 A Heritage of Her Own: Toward a New Social History of American Women, ur. Nancy F. Cott i Elizabeth H. Pleck, Simon and Schuster, New York, 1979, str. 14-15. "Karakterističan je pristup nove historije žena da proteže na prošlost pitanja i osnovne uvide koji proizlaze iz vlastite pozicije u okviru suvremenog ženskog pokreta. Liberalne, marksističke i radikalne feministkinje i feministi postavljaju pitanja koja potiču povijesna istraživanja."

3 Gisela Bock, "Historische Frauenforschung: Fragestellungen und Perspektiven", u: Frauen suchen ihre Geschichte, ur. Karen Hausen, Verlag C. H. Beck, München, 1983, str. 52-53 (i bilješka 25).

4 Borba za priznavanje statusa povijesnosti tako heterogenoj društvenoj grupi kao što su žene (pri čijem definiranju genus proximus predstavlja "prirodna" kategorija spola) usporediva je s istom borbom tzv. "prirodnih naroda" (Naturvolker) koje je evropocentrično poimanje povijesti do nedavno rangiralo kao pretpovijesna društva.

5 Gerda Lerner, "Placing Women in History: A 1975 Perspective", u: Liberating Women's History, ur. Berenice A. Carroll, University Of Illinois Press, Chicago-London, 1976, str. 365.

6 Gerda Lerner, The Majority Finds Its Past, Oxford University Press, Oxford, 1979, str. 171.

7 Karen Hausen, "Einleitung", u: Frauen suchen ihre Geschichte, nav. dj., str. 7.

8 "Editor's Introduction", u: Sex and Class in Women's History, ur. Judith L. Newton, Mary P. Ryan and Judith R. Walkowitz, Routledge and Kegan Paul, London, 1983, str. 6.

9 Nav. dj., str. 6.

10 Nav. dj. Navedeni primjeri odnose se na istraživanja viktorijanske ere u Velikoj Britaniji i SAD.

11 Cott-Pleck, nav. dj., str. 9.

12 Usp.: Susan Mosher Stuard, "The Annales School and Feminist History: Opening Dialogue with the American Stepchild", Sings, Chicago, Vol 7, 1981, No. 1, str. 135-143; Natalie Zemon Davis, "'Women's History' in Transition: The European Case", Feminist Studies, 1976, Spring-Summer, No. 3, str. 83-103.

13 Gerda Lerner, Liberating Women's History, nav. dj., str. 365.

14 Sex and Class in Women's History, nav. dj., str. 1.

15 Gisela Bock, nav. dj., str. 34. 16 Gayle Rubin, "Trgovina ženama: beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti", u: Antropologija žene, ur. Žarana Papići Lydia Sklevicky, Prosveta, Beograd, 1984, str. 93.

- 17 Natalie Zemon Davis, nav. dj., str. 90.
- 18 Gerda Lerner, *Liberating Women's History*, nav. dj., str. 365.
- 19 Gerda Lerner, *The Majority Finds Its Past*, nav. dj., str. 180.
- 20 U toku školske godine 1984/85. održan je u okviru sekcije "Žena i društvo" Sociološkog društva Hrvatske seminar na postdiplomskoj razini posvećen problematici historija žena u Jugoslaviji.
- 21 Usp. Antropologija žene, nav. dj.
- 22 Veoma je instruktivna analiza ženske subkulture u proširenoj patrijarhalnoj obitelji (zadruzi) u: Dunja Rihtman-Auguštin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb, 1984, str. 169-172.
- 23 Rajka Polić, "Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji", *Žena*, Zagreb, 1986. Ovaj je rad u svojoj prvoj verziji izložen na seminaru u sekciji "Žena i društvo" (vidi bilješku 20).
- 24 Više detaljiziranih tabela i pregleda prikazanih u tekstu Rajke Polić sažela sam u navedenim tabelama (br. 1 i 2).
- 25 U svom radu R. Polić sučeljava prezentaciju/interpretaciju različitih povijesnih razdoblja s publiciranim i nepubliciranim arhivskim izvorima čime dokumentira značaj i domete participacije žena u njima i razotkriva čitavu metodologiju autora udžbenika kao neopravdano pristranu.
- 26 Andrea Feldman, "Istraživanje udžbenika povijesti za srednje škole", Zagreb – Beograd, neobjavljeni rukopis, 1985.
- 27 A. Feldman ukazuje na činjenicu da udžbenici triju republika (Hrvatske, Srbije i Slovenije) i dviju autonomnih pokrajina (Vojvodine i Kosova) ne spominju niti jedno žensko ime.
- 28 U ovom slučaju udžbenici dviju republika (Srbije i Crne Gore) i jedne autonomne pokrajine (Kosova) ne spominju niti jedno žensko ime.
- 29 Prema službenim aproksimacijama, participacija žena u NOB-i procjenjuje se na dva miliona, dok su žene u borbenim formacijama sačinjavale 34% od svih boraca. Usp. Lydia Sklevicky, "Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945", *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1984, 3(1), str. 97.
- 30 *The Invention of Tradition*, ur. Eric Hobsbawm and Terence Ranger, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, str. 1-14 i 263-264.
- 31 Nav. dj., str. 9.
- 32 Usp. Lydia Sklevicky, "Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata", *Polja*, Novi Sad, XXX, 1984, 1. dio, br. 308, str. 415-417; 2. dio, br. 309, str. 454-456.
- 33 Također su zanemareni problemi i specifična očitovanja roda kao antagonističkog elementa u životu radničke klase. Usp. *Sex and Class in Women's History*, nav. dj., str. 3.
- 34 *Žena i moć: povijesna geneza jednog interesa*, Zagreb, 1984., neobjavljena magistarska radnja. Jedini relevantni izvorni materijali o AFŽ do sada objavljeni skupljeni su u dva veoma korisna toma izabranih dokumenata: *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, I. i II. dio, Zagreb, 1955.
- 35 Barbara Jancar, "Women in the Yugoslav National Liberation Movement: An Overview", *Studies in Comparative Communism*, Los Angeles, vol. XIV, 1981, 283, str. 143-164. Autorica me je obavijestila da je jedna od studija koju citira u svom radu (nav. dj., str. 143-144, bilj. 1) prezentirana u SAD već 1977. kao referat na Berkshire Conference on the History of Women.
- 36 Vjeran Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 238-242.
- 37 Nav. dj., str. 249.
- 38 Prema podacima međunarodnog udruženja International Council of Women, u međuratnom razdoblju su s njime povezana udruženja u Jugoslaviji pripadala istoj kategoriji (prema broju individualnih članica) kao i Švicarska, Novi Zeland, Danska, Australija i Švedska (30.000 do 50.000 članica). Usp. Edith F. Hurwitz, "The International Sisterhood", u: *Becoming Visible. Women in European History*, ur. Renata Bridenthal and Claudia Koonz, Houghton Mifflin Company, Boston, 1977, str. 339.
- 39 Termin "proleterski ženski pokret" pojavljuje se kao terminus technicus u našoj historiografskoj literaturi, no činjenice ukazuju na to da bi bilo pravilnije govoriti o tzv. afiliranim organizacijama nego li o pokretu sa svim potrebnim prerogativima.
- 40 Detaljna kritika izvora provedena je u: Lydia Sklevicky, *Polja*, Novi Sad br. 309, str. 445-446.
- 41 Cott-Pleck, nav. dj., str. 13.
- 42 Smiljana Đurović, "Osnovni tokovi razvoja istorije 20. veka u Jugoslaviji: Teza za istoriju istoriografije", neobjavljeni referat, Beograd, 1985.
- 43 Anna Davin, "Feminism and Labour History", u: *People's History and Socialist Theory*, ur. Raphael Samuel, Routledge and Kegan Paul, London, 1981, str. 177.

